

Іванна Гаражджук

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Україна*

Сергій Зеленко к. е. н

Луцький національний технічний університет, Україна

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОБСЛУГОВУЮЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

Ivanna Harazhdzhuk

Lesya Ukrainka East European National University, Ukraine

Serhii Zelenko, PhD in Economics

Lutsk National Technical University, Ukraine

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL SERVICE COOPERATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF INSTITUTIONAL THEORY

The article identifies agricultural service cooperatives as organizations that emerged on the basis of institutions and are managed institutions. The prerequisites for the emergence and development of economic, social and political cooperation are established. The place of cooperation in the competitive environment of the market as a mechanism of balancing market positions of small and large enterprises is investigated. The institutional prerequisites for the development of cooperation in the market and command-administrative economic systems are revealed, the cause and effect relationships of the problems of the development of the service cooperation in Ukraine are identified. It is established that agricultural production cooperatives are an institutionally closer form of business for Ukrainians because of similar traits with the collective farms operating during the Soviet Union.

Keywords: cooperation, cooperative, agricultural service cooperative, institution, institute, institutional theory.

Постановка проблеми. Сучасні кооперативні організації виникли еволюційним шляхом, коли на певному етапі розвитку економіки для вирішення потреб малозабезпечених верств населення єдиним шляхом вижити та покращити свій матеріальний стан було об'єднання (кооперування) з метою взаємодопомоги на рівних правах та демократичних засадах і при цьому зовнішні соціально-економічні, політичні, культурні та інші аспекти не суперечили вільному кооперуванню. Тобто було сформоване відповідне інституціональне середовище для розвитку кооперації у світі. Сучасна Україна сформувала інститут кооперації, використавши власний історичний досвід та найкращі існуючі підходи до створення нормативно-правового забезпечення кооперативних організацій. Однак, очікуваного економічного ефекту це не дало. Дослідники аграрної економіки наголошують на неготовності селян до настільки швидкої зміни ідей – від колективних підприємств до приватного ведення господарства, а згодом до кооперації як колективної співпраці для подолання спільних проблем та задоволення потреб кожного власника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно відзначити, що питання теоретичної сутності кооперації та форм її прояву детально висвітлені в зарубіжній літературі такими науковцями як Р. Оуен, Г. Шульце-Деліч, Ш. Фур'є, Ф. Райффайзен, Г. Мюнхнер, Д. Бартон, значний внесок у розвиток теорії кооперації внесли й українські вчені такі як М. Туган-Барановський, М. Левицький, О. Чаянов, М.Й. Малік, А. Пантелеймоненко, В.В. Зіновчук, Л. Молдаван, О. Манжура. Історичні передумови та розвиток кооперації досліджували К. Вахитов, В. Вісин, М. Окландер та інші.

Дослідженню інституціональної теорії присвячені праці Д. Норта, О. Г. Шпикуляка, О.В. Іншакова, В.М. Жука та інших.

Постановка завдання. Визначити інституціональні проблеми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на основі становлення світового кооперативного руху. Запропонувати напрямки подолання інституційних перепон на шляху до розвитку української кооперації на селі.

Виклад основного матеріалу. Кооперативи з'явилися в умовах розвитку товарно-грошових відносин у середині XIX ст.¹ Проте економічні відносини не розвивалися ізольовано, а у сукупності з соціально-психологічними, політичними, правовими. Найбільш повно розкрити взаємозв'язок між відносинами та визначити передумови становлення кооперації можна в контексті інституціональної теорії, основу якої становлять такі поняття як інституція, та інститут, котрі є взаємопов'язаними, але не тотожними. Інституція являє собою принципи, традиції, способи мислення, ментальність, а інститут – правила, закони, кодекси.

З метою розуміння сутності інститутів, необхідно усвідомити сутність інституцій, які лежать у їх основі². Інституції зумовлюють певну поведінку суб'єктів економіки, що не продиктована правилами, законами нормами, а є типовою для індивідів в результаті їх досвіду. Існує зв'язок між інститутом та інституцією. Інституція першочергова і має бути підтримана інститутами бо інакше не виживе, а інститут не може ефективно функціонувати без інституції. Саме ця гіпотеза лягла в основу неоінституціональної економічної теорії.

Для глибшого розуміння сутності теорії розглянемо також таку категорію як організація. Варто зазначити, що в науковій літературі зустрічається думка, що організація є складовою інституту^{3,4}, проте ми погоджуємося з думкою Д. Норта⁵, який зазначає, що організація – це група людей, об'єднаних прагненням спільно досягти якої-небудь мети, таким чином організації в контексті інституціональної теорії виступають у ролі «гравців», а інституції є «правилами гри». О.Е. Шпикуляк⁶ зазначає, що правила створюються для того, щоб їх виконувати, а організації – результат консолідації правил для досягнення мети.

Отже, в умовах еволюції інституція є основоположною, виступає передумовою існування інститутів та організацій. Інститути у свою чергу є регламентацією інституцій, вони формують умови розвитку економіки і поведінки економічних суб'єктів⁷, а організації виступають суб'єктом, що діє на основі інституцій та інститутів.

Розглянемо сільськогосподарські кооперативи як організації, що виникли на основі інституцій та керовані інститутами. Інститут кооперації функціонує на основі самоорганізації, доброї волі, спільної мети окремих суб'єктів діяльності. Мета кооперативу створити умови та механізми для отримання прибутку окремих господарюючих одиниць. Тому управління кооперативом – це, свого роду, аутсорсинг складних процесів які потребують значних матеріальних, технічних, фінансових та висококваліфікованих кадрових ресурсів. Кооперативи у сільському господарстві покликані виконувати одночасно економічну та соціальну функції. Економічна проявляється у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, а соціальна у захисті інтересів своїх членів від монопольних об'єднань⁸.

¹ Манжура, О. В. (2014). Передумови виникнення та генезис кооперативного руху в Україні. *Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво*, 4 (79), 3-9.

² Іншаков, О.В. (2011) Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів. *Економічна теорія*, 1, 52-62.

³ Манжура, О. В. (2014). Передумови виникнення та генезис кооперативного руху в Україні. *Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво*, 4 (79), 3-9.

⁴ Малік, М.Й., Шпикуляк, О.Г., Лузан, О.Ю (2013). Інститути й інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері. *Економіка АПК*, 4, 86-93.

⁵ Норт Д. (1997). *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Москва: Начала.

⁶ Шпикуляк, О.Г., Прутська, О.О. (2014). Інституціоналізм як методологія міждисциплінарного синтезу: еволюція сутності й базових. *Зб. наук. праць Вінницького нац. аграр. ун-ту*, 1 (87), 12-19.

⁷ Малік, М.Й., Шпикуляк, О.Г., Лузан, О.Ю (2013). Інститути й інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері. *Економіка АПК*, 4, 86-93.

⁸ Дубина, М. П. (2011). Значення сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі економіки. *Науковий вісник НЛТУ України*, 204-209.

На сьогодні для України гостро стоїть проблема визначення саме інституційних передумов кооперації.

Західна кооперація розвивалася еволюційно (Таблиця 1), що не можна сказати про вітчизняну кооперацію, яка імплементована як інститут за прикладом розвинутих країн та не сприйнята нашим суспільством як інституція через вплив командно-адміністративної економіки. В результаті чого сучасне інституційне середовище потребує інших підходів до впровадження кооперативної ідеї в практику.

Кооперативні підприємства виникли, як протидія великому капіталу, адже з поширенням приватної власності, вся влада та ресурси поступово переходили до рук власників великого бізнесу, хто мав капітал мав більше можливостей для його примноження. Таким чином за капіталістичними принципами багатші ставали багатшими, бідні – біднішими. У даному контексті кооперативи виступали інструментом концентрації дрібних часток капіталу для протидії великому капіталу (Рис. 1). Таким чином кооперація урівноважує позиції на ринку великих і дрібних компаній.

Очевидно, що кооперація є необхідним та важливим елементом ринкової економічної системи. Вона може ефективно функціонувати лише в умовах ринкової та змішаної економіки. Абсолютно непридатним для кооперативного руху є адміністративно-командний тип економіки, адже кооперативним організаціям притаманні такі ознаки як самоуправління, рівноправність, самодіяльність^{1;2}.

Україна перебувала під тривалим впливом радянської ідеології та командно-адміністративного устрою, за часів якого кооперативами називалися будь-які підприємства, товариства засновані на приватній власності або ініціативі громадян. Досить часто якість їх послуг та товарів була низькою, а тому відношення до кооперативів було, у багатьох випадках, негативним. Підміна понять призвела до відторгнення суспільством кооперативної ідеї навіть на етапі її зародження. Важливо зрозуміти чому кооперація не могла існувати в Радянській Україні для того, щоб усунути перешкоди для її поширення в Україні XXI століття (Таблиця 2).

З настанням незалежності, за зразком розвинутих країн, в українському законодавстві з'явилися закони, які регламентували діяльність кооперативів, розпочалося формування інститутів кооперації. Однак, за відсутності інституційної підтримки їх розвиток так і не відбувся.

До розробки кооперативного законодавства України, у відповідності до кращих кооперативних практик та теоретичних основ, були залучені професійні консультанти міжнародних проектів технічної допомоги TESIS, USAID й ін.³. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» (2000 р.) увібрав кращі елементи правових норм кооперативних законодавств країн Західної Європи, США і Канади, де кооперація має глибоке історичне коріння й широку підтримку з боку держави⁴. На основі цього Закону були розроблені та затверджені Наказом Міністерства аграрної політики України Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, видані навчальні й методичні посібники, відповідні коментарі та рекомендації з питань створення й організації господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів⁵. Незважаючи на високу якість закону «Про сільськогосподарську кооперацію», та інших інститутів в Україні кооперативний рух не набув бажаних результатів. Причиною цього, вважаємо, стала відсутність інституційних передумов. Міжнародні експерти підходили до розробки українського законодавства через призму власних переконань та досвіду, їх інституції зовсім інші. Натомість економічно активне населення України було не готове до таких змін, кооператив для них це щось «нечесне». Тому Україні необхідний власний шлях.

¹ Штандель, Э. (1926). *Курс Радянського кооперативного права*. Харьков.

² Гончаренко, В. В. (1998). *Кредитна кооперація. Форма економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика)*. Київ: Глобус.

³ Молдаван, Л. В. (2018). Загрози вітчизняному кооперативному законодавству та їх упередження. *Кооперативні читання: 2018 рік : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Житомир 1 червня 2018 р.)*, 20-24.

⁴ Малік, М. Й., Лузан, Ю. Я. (2010). Проблемні питання розвитку кооперації та інтеграційних відносин в АПК. *Економіка АПК*, 3, 3-8.

⁵ Малік, М.Й., Пулім, В.А. (2007). Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні. *Актуальні проблеми розвитку кооперації в ринкових умовах доповіді міжнародної наукової конференції (м. Херсон, 20-22 червня 2007 р.)*, 96-104

Передумови зародження та розвитку кооперативного руху у світі

Період	Передумови		Зародження та розвиток кооперативного руху
	Сфера діяльності	Характеристика	
XVI-XVII ст.	Економіка, народне господарство	перехід від натурального до ринкового господарства, в результаті чого індивідуальні господарства мали надлишок у продуктах, які виготовляли, а відповідно і потребу їх збуту, а також поряд з тим виникала потреба у товарах, послугах, котрі не виготовлялися індивідуальним господарством. Робітники та дрібні підприємці отримали можливість заробляти грошові кошти, які могли вкладати в кооперативні товариства;	зародження ідеї утопічного соціалізму у працях Т. Мора, де кооперація розглядалася як вид утопічного соціалізму
XVIII-XIX ст.	Економіка, промислове виробництво	промислова революція, яка ускладнювала становище малих підприємств, підприємців через нерегульованість конкуренції та необхідність у нарощуванні капіталу;	діяльність основоположників теорії кооперативного руху у світі Р. Оуена та Ш. Фур'є. Поява перших кооперативних товариств у Англії.
	Соціальна сфера, економіка	виникнення вільного ринку праці, за якого кожен працівник прагнув заробляти більше, часто для досягнення даної мети робітникам доводилося об'єднуватися з метою самозайнятості	діяльність англійського філософа соціаліста Р. Оуена, щодо впровадження кооперативних ідей, пропаганда створення так званих трудових громад та кооперативних селищ, для боротьби з масовим безробіттям у державі. Кооперативи Р. Оуена керувалися принципами рівності всіх членів, спільної кооперативної власності, а також спільної праці. Поряд з Р. Оуеном Ш. Фур'є у Франції намагався втілити свої утопічні ідеї створення ідеального соціалістичного суспільства, шляхом створення фаланг, де кожен хто вкладав свою працю мав право на частку прибутку
	Соціальна сфера	великий рівень зuboжіння за рахунок концентрації капіталу у обмеженого кола осіб, необхідність у економічному захисті малоабезпечених верств населення;	
	Політика	поширення демократії, що забезпечувало рівність всього населення, свободу вибору влади, релігії, сфери діяльності, торгівлі тощо. У людей з'явилася можливість вільно об'єднуватися як для вирішення спільних соціальних так і економічних проблем;	
Друга половина XIX ст.	Фінанси	поява кредитно-банківської системи, в результаті чого уже існуючі кооперативні організації отримали доступ до кредитних ресурсів і, як наслідок, більш вдалого власного розвитку.	Заснування товариства чесних піонерів Рочделя, у 1844р. як прототипу сучасного кооперативу. Прийняття Англією в 1852р. першого кооперативного закону.
Кінець XIX ст.	Економіка	поява капіталізму, як системи економічних відносин заснованих на приватній власності, рівності, ринкових механізмах регулювання товарно-грошових відносин;	Поява кредитних кооперативів Ф.В. Райффайзена та «народних банків» Ф.Г. Шульце-Делітца в Німеччині

Джерело: розроблено на основі^{1;2;3;4;5}

¹ Вахитов, К. И. (2007). *История потребительской кооперации России*. Москва: Дашков и К.

² Окландер, М. А., Чукурна, О. П., Гончаренко, В. В (2007). *Стратегії розвитку підприємств споживчої кооперації України*. Одеса: Екологія.

³ Райт, Е. О., Юркова, О. В. (2007). Капіталізм. *Енциклопедія історії України*, 4 <<http://www.history.org.ua/?termin=Kapitalizm>> (2019, листопад, 20)

⁴ Info-library (2019). *Історія вчень про державу і право Курс лекцій*. Харків: Одіссей. <<http://www.info-library.com.ua/books-text-7552.html>> (2019, листопад, 18).

⁵ Корнійчук, Л. Я., Татаренко, Н. О., Поручник, А. М. (1999). *Історія економічних учень: Підручник*. Київ: КНЕУ.

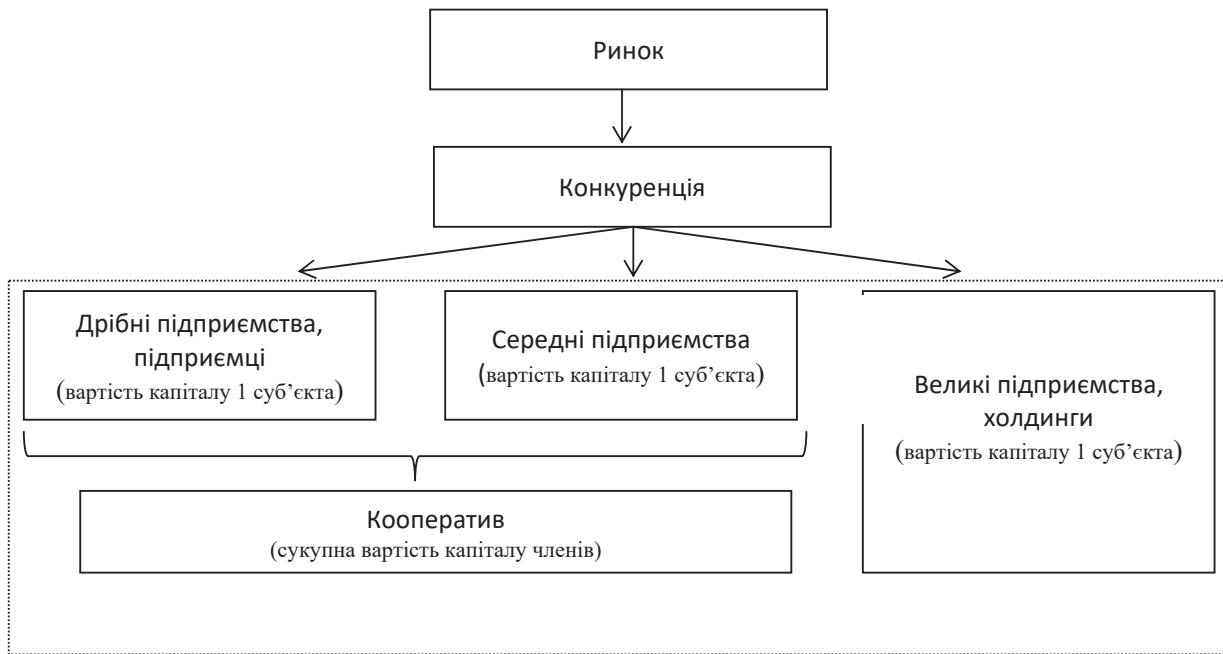

Рис. 1. Розподіл капіталу в умовах ринкової економіки

Таблиця 2

Інституційні передумови розвитку кооперації

Передумова кооперації	Ринковий тип економіки	Адміністративно-командний тип економіки	Сучасна Україна
1. Приватна власність	Присутні різні форми власності	Відсутня, існувала лише державна власність	Присутні різні форми власності
2. Наявність ринку	Присутній, розвивається та існує за принципами попиту та пропозиції	Відсутній, єдиним суб'єктом є держава	Присутній, розвивається та існує за принципами попиту і пропозиції.
3. Конкуренція	Присутня, наявна велика кількість покупців та продавців	Відсутня, єдиним продавцем є держава	Присутня, наявна велика кількість покупців та продавців
4. Ринок праці	Вільний вибір професії та напрямку діяльності	Обов'язкова трудова участь кожного громадянина	Вільний вибір професії та напрямку діяльності в умовах інформаційного суспільства у зв'язку з чим поширення інформації відбувається швидше. Присутній відтік робочої сили
5. Потреба в самоорганізації	Необхідна, адже кожен самостійно відповідає за результати своєї діяльності в економічній сфері	Відсутня, держава є єдиним центром координації та планування господарської діяльності	Необхідна, адже кожен самостійно відповідає за результати своєї діяльності в економічній сфері

Перехідною ланкою між радянським устроєм, що у сільському господарстві виражався колгоспами, та сучасними формами кооперації в Україні стали сільськогосподарські виробничі кооперативи. Вони поширилися завдяки схожим рисам з колективними господарствами. Сільськогосподарські виробничі кооперативи для українського суспільства є більш зрозумілою та традиційною формою господарювання, зокрема через:

- обов'язкову трудову участь членів кооперативу у його діяльності (перегукується з особливістю діяльності колгоспів, де працював практично кожен селянин);
- об'єднання майна (паїв), котрими у період колгоспів і так ніхто особисто не володів і не розпоряджався;
- спільна діяльність відповідно спільна відповідальність за результат, саме так, як це було звично для суспільства.

Варто відзначити, що в жодній розвинутій країні світу така форма кооперації не прижилася. Спад поширення виробничих кооперативів спостерігається і в Україні (Рис. 2).

Поряд з тим обслуговуюча кооперація, котра виникла еволюційно в розвинених країнах, повністю відповідає ринковим умовам є перспективним напрямком розвитку аграрного сектора економіки і нашої держави, але не має інституційних передумов для цього.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи створюються з метою забезпечення своїх членів необхідними послугами пов'язаними з постачанням, збутом, забезпеченням необхідною технікою, обладнанням, технологіями тощо. Членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу можуть бути як фізичні так і юридичні особи: сільськогосподарські господарства, фермери, сільськогосподарські підприємства та інші сільгоспвиробники. Вони виконують лише делеговані своїми членами-власниками види діяльності (збут, постачання, переробка, заготівля і т. д.)¹. При цьому у обслуговуючому кооперативі є обов'язковою участь членів у його господарській діяльності.

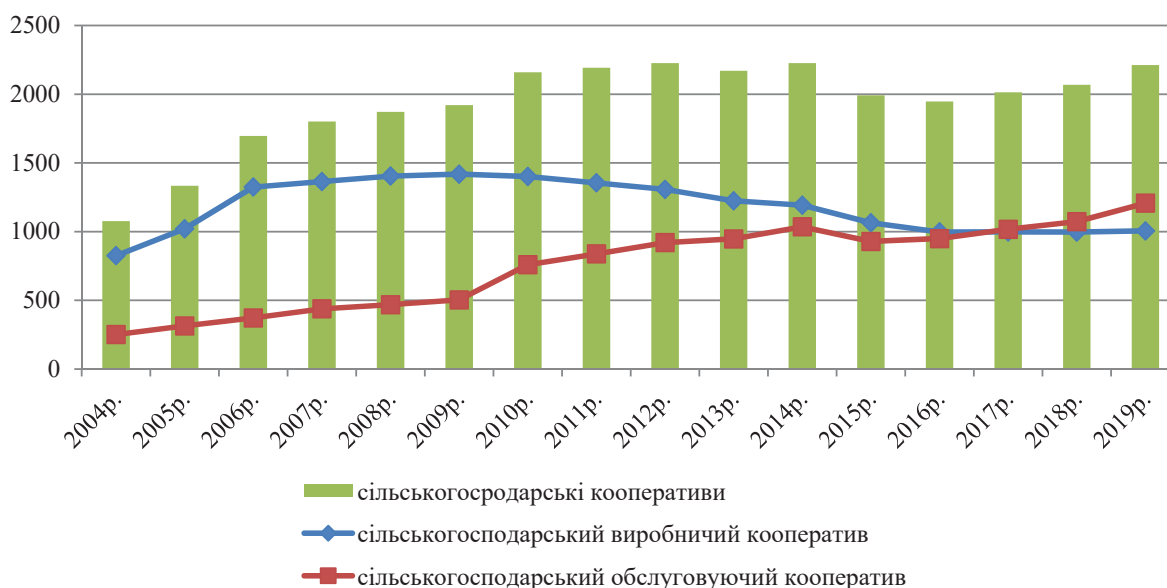

Рис. 2. Динаміка кількості сільськогосподарських кооперативів в Україні²

¹ Гарасим, П. М., Зеленко, С. В., Гарасим, М. П. (2011) *Організація бухгалтерського обліку і аналізу в сільськогосподарських виробничих кооперативах: теорія та практика: монографія*. Львів: Українські технології.

² Головне Управління Державної служби статистики України (2019). *Офіційний сайт* <<http://www.ukrstat.gov.ua/>> (2019, листопад, 15)

Висновки. Оскільки, інституційне середовище впливає на становлення кооперації в Україні, то її розвиток вбачаємо у двох напрямках одночасно:

1. Становлення в українському суспільстві інституцій, які є притаманними розвиненим країнам, через впровадження інститутів, що дозволять розвиватися кооперації за зразком таких країн. Даний напрям є складний в тому аспекті, що інституції є найбільш стійкими до змін зовнішнього середовища оскільки сформовані на основі звичаїв, традицій, культури суспільства та груп індивідів.

Вбачаємо реалізацію даного напрямку через популяризацію кооперативної ідеї серед населення – цільової аудиторії. У даному контексті важливою є підтримка з боку держави на усіх рівнях особливо на місцевому. Основну роль повинні відіграти новостворені об'єднані територіальні громади як осередок інформаційної підтримки бізнес-ініціатив.

2. Формування нової, абсолютно іншої моделі співпраці та управління кооперативними організаціями на етапі їх створення, що посилювало б довіру потенційних членів кооперативу, дозволило б залучити фінансові ресурси.

Реалізація такого сценарію повинна базуватися на ініціативі об'єднаних територіальних громад в організації кооперативу, залученні грантових коштів, участі в координації роботи кооперативу на початковому етапі його діяльності. Це потребує ґрунтовних наукових досліджень не лише в економічній сфері, а й соціальній. Необхідне чітке розуміння сучасного мислення, стереотипів, звичаїв населення, а головне його потреб. Лише після визначення окреслених складових можливе формування організацій та реальне становлення інституту кооперації.

Україна повинна своїм шляхом прийти до ідеї кооперації. Наукові дослідження мають бути спрямовані на розробку та пошук нових, відмінних напрямів розвитку кооперації, адже початкові умови, підґрунтя абсолютно інші.

References:

1. Vahitov, K. I. (2007). *Istoriya potrebitelskoj kooperacii Rossii* [History of consumer cooperation in Russia]. Moscow: Dashkov i K. [in Russian].
2. Harasym, P. M., Zelenko, S. V., Harasym, M. P. (2011) *Orhanizatsiia bukhhalterskoho obliku i analizu v silskohospodarskykh vyrobnychkykh kooperatyvakh: teoriia ta praktyka: monohrafiia*. [Organization of accounting and analysis in agricultural production cooperatives: theory and practice: monograph]. Lviv: Ukrainski tekhnolohii. [in Ukrainian].
3. *Holovne Upravlinnia Derzhavnoi sluzhby statystyrb Ukrainy* [Main Department of the State Service of Statistics of Ukraine] (2019). Ofitsiyni sait [Official page] <<http://www.ukrstat.gov.ua/>> (2019, November, 15) [in Ukrainian]
4. Honcharenko, V.V. (1998). *Kredytna kooperatsiia. Forma ekonomichnoi samodopomohy silskoho i miskoho naseleння u sviti ta v Ukraini (teoriia, metodolohiia, praktyka)*. [Credit cooperation. Form of economic self-help of rural and urban population in the world and in Ukraine (theory, methodology, practice)]. Kyiv: Hlobus [in Ukrainian].
5. Dubyna, M. P. (2011). Znachennia silskohospodarskoj kooperatsii v ahrarnomu sektori ekonomiky. [The value of agricultural cooperation in the agricultural sector of the economy] *Naukovyi visnyk NLTU Ukraine* [Scientific bulletin of NLTU], 204-209. [in Ukrainian].
6. Inshakov, O. V. (2011) Instytutsiia – kliuch do rozuminnia ekonomichnykh instytutiv [Institution is the key to understanding economic institutions]. *Ekonomichna teoriia* [Economic Theory], 1, 52-62. [in Ukrainian].
7. Info-library (2019). *Istoriia vchen pro derzhavu i parvo. Kurs lektsii*. [History of the doctrines on the state and law Lecture course] Kharkiv: Odissei. <<http://www.info-library.com.ua/books-text-7552.html>> (2019, November 18). [in Ukrainian].
8. Korniiichuk, L. Ya., Tatarenko, N. O., Poruchnyk, A. M. (1999). *Istoriia ekonomichnykh uchen: Pidruchnyk* [History of Economic Students: A Textbook]. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].
9. Malik, M. Y., Luzan, Yu. Ya. (2010). Problemni pytannia rozvytku kooperatsii ta intehratsiinykh vidnosyn v APK [Problems of cooperation and integration relations in agroindustrial complex]. *Ekonomika APK* [AIC Economics], 3, 3-8. [in Ukrainian].
10. Malik, M.Y., Pulim, V.A. (2007). Rozvytok silskohospodarskykh obsluhovuiuchykh kooperatyviv v Ukraini. [Development of agricultural service cooperatives in Ukraine]. *Aktualni problemy rozvytku kooperatsii v rynkovykh umovakh dopovidi mizhnarodnoi naukovoї konferentsii (Kherson, 20-22 chervnia 2007 r.)* [Actual problems of development of cooperation in market conditions of the report of the international scientific conference (Kherson, June 20-22, 2007)], 96-104. [in Ukrainian].

11. Malik, M. Y., Shpykuliak, O. H., Luzan, O. Yu (2013). *Instytuty y instytutsii u rozvytku intehratsiinykh protsesiv v ahrarnii sferi*. [Institutions and institutions in the development of integration processes in the agricultural sphere]. *Ekonomika APK [AIC Economics]*, 4, 86-93. [in Ukrainian].
12. Manzura, O. V. (2014). *Peredumovy vynykennia ta henezys kooperatyvnoho rukhu v Ukraini* [Prerequisites for the emergence and genesis of the cooperative movement in Ukraine]. *Derzhava ta rehiony. Seriiia : Ekonomika ta pidpriemnytstvo* [State and regions. Series: Economics and Entrepreneurship], 4 (79), 3-9. [in Ukrainian].
13. Moldavan, L. V. (2018). *Zahrozy vitchyznianomu kooperatyvnomu zakonodavstvu ta yikh uperedzhennia* [Threats to domestic cooperative legislation and their bias]. *Kooperatyvni chytannia: 2018 rik : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., (Zhytomyr 1 chervnia 2018 r)* [Cooperative Readings: 2018: All-Ukrainian Materials. scientific-practical Conf., (Zhytomyr, June 1, 2018)], 20-24. [in Ukrainian].
14. Nort, D. (1997). *Instytuty, institucional'nye izmeneniia i funkcionirovanie jekonomiki*. [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy]. Moscow: Nachala. [in Russian].
15. Oklander, M. A., Chukurna, O. P., Honcharenko, V. V (2007). *Stratehii rozvytku pidpriemstv spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy*. [Strategies for development of consumer cooperatives in Ukraine]. Odessa: Ekolohiia. [in Ukrainian].
16. Rait, E. O., Yurkova, O. V. (2007). *Kapitalizm. Entsyklopediia istorii Ukrainy*, [Encyclopedia of Ukrainian History] 4 <<http://www.history.org.ua/?termin=Kapitalizm>> (2019, November, 20). [in Ukrainian].
17. Shpykuliak, O. H., Prutska, O. O. (2014). *Instytutsionalizm yak metodolohiia mizhdystsyplinarnoho syntezu: evoliutsiia sutnosti y bazovykh*. [Institutionalism as a methodology for interdisciplinary synthesis: the evolution of essence and basic.] *Zb. nauk. prats Vinnytskoho nats. ahrar. un-tu* [Coll. Sciences. works of Vinnytsia Nat. agrarian. Univ], 1 (87), 12-19. [in Ukrainian].
18. Shtandel, Je. (1926). *Kurs Radjanskogo kooperativnogo prava*. [Course of Soviet Cooperative Law]. Kharkiv. [in Russian].